

SOBRE UNHA IMAXE GÓTICA PONTEVEDRA: O SANTIAGO APÓSTOLO DO MUSEO NACIONAL DE ARTE DE CATALUÑA

Por: Teresa C. Moure Pena

A comezos do século XIV estíbese a levar a cabo o proxecto de reedificación do vello templo de San Bartolomeu da vila de Pontevedra que incluía unha intensa

Fig. 1. Imaxe do Santiago apóstolo¹ interior das ruínas do templo convento de San Domingo de Pontevedra. {Auto Mon y Novás, ca. 1920, Arquivo Gráfico do Museo Provincial de Pontevedra}.

renovación figurativa coa intención de transformar para sempre a vella imaxe de igrexa románica e convertela nun edificio autenticamente gótico; a tal efecto, ademais da labra dos ciclos escultóricos das portadas principal e laterais, a renovación figurativa contemplaba a idea de dotar de novas imaxes o interior do templo. A meirande parte destas imaxes perdeuse logo da

subasta que acompañou ao derrubamento do templo no ano 1842 a causa do ruinoso do seu estado¹. Por fortuna,

algunhas pezas singulares que se consideraron meritorias aos ollos dos eruditos de entón foron trasladadas, a instancias da *Sociedad Arqueológica de Pontevedra*, ao museo que estaba sendo organizado nas ruínas do templo monástico de San Domingos, e outras foron depositadas nese mesmo museo por particulares que as adquiriran na subasta²; este é precisamente o caso do Santiago Apóstolo conservado hoxe no Museo Nacional de Arte de Cataluña,

unha das imaxes do Apóstolo máis excepcionais do panorama escultórico gótico galego.

En 1942, Filgueira Valverde, nun breve estudio sobre varias imaxes que se conservaban por aquel entón no Museo de Pontevedra, conxeturaba sobre as orixes desta peza facéndoa procedente da capela de Santiago do Burgo, xerando con elo un equívoco que habería de perdurar ata os nosos días³. O feito de que esta antiga capela pontevedresa estivese baixo a advocación do Apóstolo Santiago foi o que moveu a este autor a dar por suposto que a imaxe pertecera en orixe a esta igrexa. Pouco tempo máis adiante, no catálogo publicado en 1950 co gallo da exposición *Monumentos y recuerdos pontevedreses de la Peregrinación* xa dubida sobre o correcto da atribución entre a capela do Burgo e o templo de San Bartolomeu⁴.

Por fortuna, a análise polo miúdo das fontes documentais sobre este desaparecido templo pontevedrés permitiunos devolver á súa adscripción orixinal en San Bartolomeu varias pezas que ata entón se tiñan por procedentes doutros edificios, entre elas a imaxe do Santiago Apóstolo. Así, as referencias inéditas do *Legado Sampedro Folgar* conservadas entre os fondos documentais da *Sociedad Arqueológica* nos aportan datos de notable valor sobre a realidade

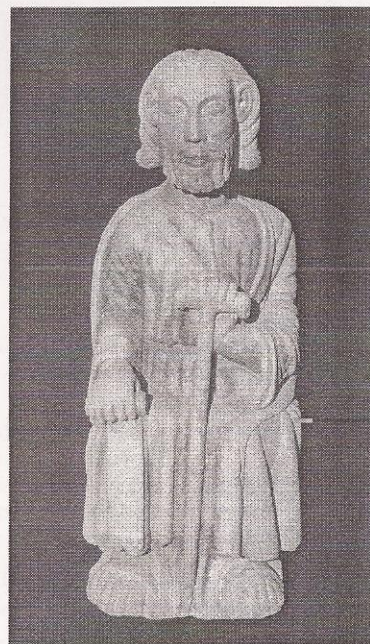

Fig. 2. Imaxe do Santiago Apóstolo do antigo templo parroquial de San Bartolomeu O Vello de Pontevedra. {Museo Nacional de Arte Cataluña}.

¹ Sobre este templo véxase: Villa-Amil Castro, 1888; Sampedro Folgar, 1927; Sánchez Cantón, 1946: 7-10; González García-Paz, 1969: 128-132; Moure Pena, 2001: 193-222; 2003.

² No día 26 de decembro de 1841 se ordenaba a inmediata tasación da totalidade da fábrica de San Bartolomeu por parte de varios mestres da cidade de Pontevedra. Ese mesmo ano era apresentada no Concello unha moción para derrubar o templo que era aceptada un ano máis tarde, sacándose á poxa todos os seus retábulos e imaxes. Arquivo Municipal de Pontevedra, Libro de Actos Sesións do 22 de outubro de 1840, 14 de xaneiro de 1842 e 14 de febreiro de 1842.

³ Cfr. Filgueira Valverde, 1942: 219-222, esp. 221.

⁴ Cfr. "Monumentos y recuerdos pontevedreses de la Peregrinación", 12ª. Exposición, 1950: 3.

histórico-artística deste monumento; de feito e en relación concreta co Santiago Apóstolo, o grande erudito pontevedrés, na reconstrucción hipotética que fai da planta do desaparecido templo, cando describe dun xeito pormenorizado as capelas e as imaxes que se adoraban en cada unha delas, consigna o seguinte en relación coa Capela de San Nicolás -aberta no terceiro tramo da nave norte entre as de San Xoan e San Cristobo-:

*"...continuaba la Capilla de S. Nicolás Patrón de los herreros, espaderos y cuchilleros con un antiguo e importante Santiago representado por una imagen de piedra atribuida a la escuela del Maestro Mateo por el Sr. Gómez Moreno y depositada en el Museo Arqueológico por D. Francisco Riestra Calderón..."*⁵.

Con toda probabilidade, trataríase da mesma imaxe

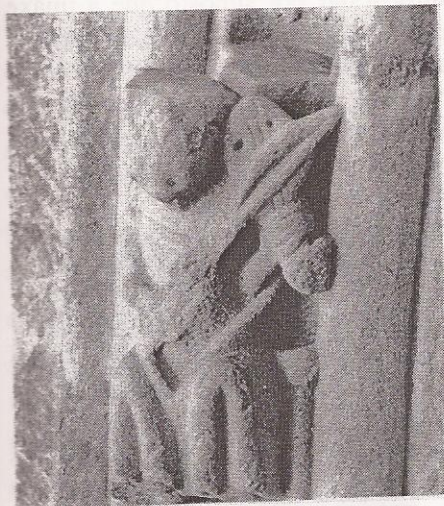

Fig. 3. Representación dun anciano apocalíptico tocando unha vihuela arco. Pertenecente á primitiva porta principal do templo de San Bartolomeu Vello de Pontevedra.

de pedra que, segundo consta nunha factura localizada entre a documentación da *Sociedad Arqueológica*, foi trasladada o 19 de decembro de 1927 dende o domicilio dos señores de Riestra ao interior das ruínas de San Domingos⁶. Polo menos, así parece deducirse da información que proporciona a documentación gráfica conservada sobre os fondos que se exhibían a comezos

do XIX no museo instalado pola Sociedad no interior das ruínas do templo dominicano, entre os que acertamos a ver a imaxe do Apóstolo catalogada conforme a descripción de Sampedro e indicando que fora depositada a instancias de don Francisco Riestra, que con probabilidade a adquirira en 1842 na subasta de San Bartolomeu [fig.1]. Conservouse dende entón no Museo, ata que en 1936 foi adquirida polo Museo Nacional de Arte de Cataluña, onde

se exhibe na actualidade⁷.

A imaxe presenta ao Apóstolo Santiago sentado nunha cadeira coberta polo manto; coa man destra sostén unha cartela, e descansa a esquerda nun báculo en tau; vai ataviado cunha larga túnica que cubre cun manto sobre os ombreiros suxeito cun cordói que cruza o peito e que evoca as capas de corda características do século XIII [fig.2]. No tocante ao

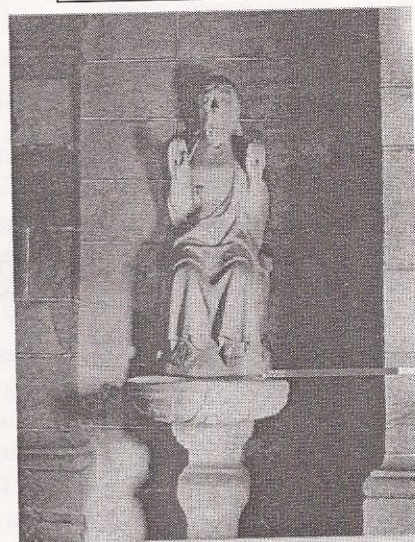

Fig. 4. Imaxe de Cristo Salvador do templo San Bieito de Lerez.

estilo, Filgueira Valverde apuntaba no seu día a débeda estilística co taller do mestre Mateo, supoñendo, xa que logo, unha, cronoloxía temperán para a peza que podería datarse cara, aos comezos do século XIII⁸. Certamente, como máis tarde sinalara Valle Pérez, o pretendido parentesco estilístico coa, obra de Mateo dado por suposto pola bibliografía anterior, e que abogaba por unha cronoloxía tan temperán para a peza, non pode sosterse por máis que tipolóxica iconográficamente sexa debedora de modelos acuñados por aquel taller coma o Santiago sedente do *trumeau* do Pórtice da Gloria. A xuízo deste autor, a imaxe amosa unha estreita dependencia estilística con presupostos do denominado "estilo ourensán" na súa fase de disolución e, polo tanto, conviría datala en torno ao segundo tercio do século XIV.

Na miña opinión tampouco cabería adscribir esta peza exclusivamente á tradición ourensán. A serie de dovelas recuperadas entre outras testemuñas arqueolóxicas pertencentes á primitiva portada principal de San Bartolomeu, testemuña a presenza en Galicia doutras tradicións escultóricas, xurdidas a partir do coñecemento de ciclos escultóricos castelán-leoneses de época clásica cos que cabería vencilar esta peza. En efecto, se ben o tratamento da cabeza do Santiago nos levaría a relacionala coas creacións do estilo ourensán na súa fase

⁵Arquivo Documental do Museo de Pontevedra, Colección Sampedro Folgar, Manuscrito, Caixas 74-7 e 77-4.

⁶Arquivo Documental do Museo de Pontevedra, Documentación da Sociedad Arqueológica, Caixa 2, Carp. 1927.

⁷A imaxe do Santiago Apóstolo que se conserva no Museo de Pontevedra é un vaciado en xeso do orixinal.

⁸Cfr. Filgueira Valverde, 1942: 222.

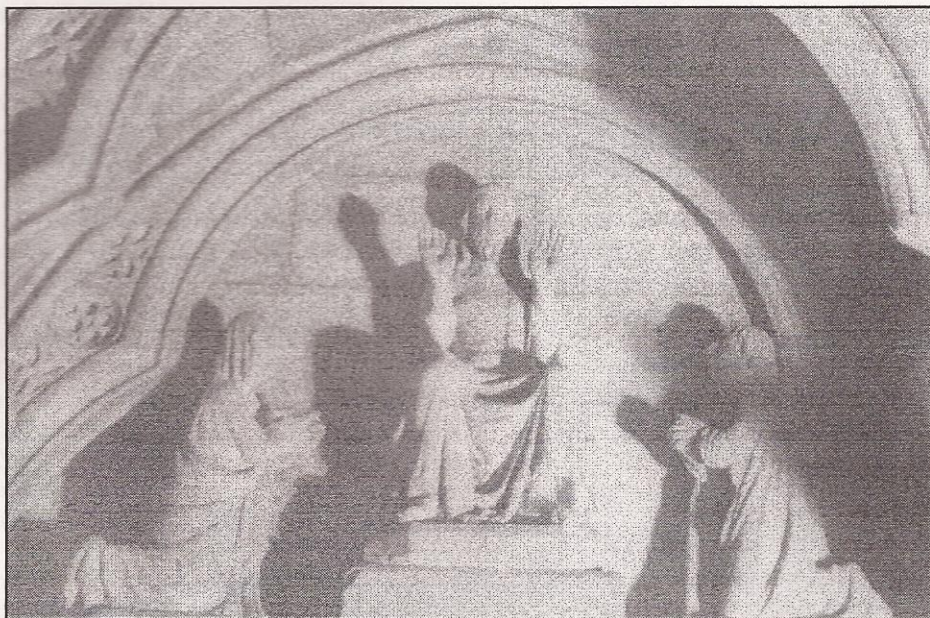
⁹Cfr. Valle Pérez, 1985: 357, n.º 353; 1991: 205, n.º 95; Vila Martínez, 1999: 56.

de disolución, o estilo das ropaxes e o seu tratamento, así coma o deseño dos pliegues coa considerable proxección volumétrica que adquiren na caída da túnica sobre as pernas, labrados en grandes planos, lembran, por exemplo, os da túnica dun dos músicos esculpido nunha das dovelas mencionadas¹⁰ [fig.3] que, pola súa vez, denuncia a súa dependencia de modelos cercanos: a imaxe do Salvador que debeu de presidir o altar principal da igrexa monasterial de San Salvador de Lérez¹¹ [fig.4] e o Cristo Salvador que preside o tímpano do arcosolio do sepulcro do bispo Vasco Pérez Mariño (ca. 1340) da Catedral de Ourense¹² [fig.5]. Nambas as dúas imaxes, o tratamento das vestimentas cun modelado suavísimo, a penas sen transicións nos volumes, inaugura en Galiza un estilo independente da tradición ourensán, con cúa fase de disolución convive cara ao 1335-1340. Non é de extranar, pois, que na imaxe do Apóstolo Santiago conservada hoxe no Museo de Arte de Cataluña convivan ambas tendencias nun estilo que cabería entender, pois, coma resultado dunha confluencia do denominado "estilo ourensán" e novas correntes estéticas derivados de obras casteláns de grande calidade, tales coma algúns sepulcros burgaleses ou a portada meridional de Santa María de Sasamón, correspondentes aos últimos anos do reinado de Alfonso XI¹³.

Todo parece indicar que a imaxe foi pensada para presidir o altar da capela de San Nicolás, e alí debeu de permanecer hastra que a mediados do século XVI prantexouse a idea de amoblar a devandita capela. En efecto, no ano 1553 contratábase a construción dun retábulo no nome da Confraría de San Nicolás. Según consta no contrato estipulado entre don Gonzalo Álvarez, vicario da Confraría, e o confrade don Álvaro Fernández no nome dos outros confrades ausentes, con data do día 4 de malo de 1553 e escriturado ante o notario Vasco Fernández, o maestro Miguel, *entallador vezino de la çiudad de Santiago*, comprometéase a *azer en el altar e capilla del Señor San Nicolas un retablo*¹⁴. O documento apresenta un grande interese no que atinxe ao capítulo da escultura, e moi en especial á imaxe do

Santiago Apóstolo. Entre as condicións da obra, especificase que o maestro Miguel debía "...desbastar e alinpiar la ymagen e hueco de Santiago questa en el altar de San Nicolás e lo dejara en su perfeçion como convenga e se requiera..."; unha vez limpa e adecentada, a imaxe medieval pasaría a ocupar un lugar no retábulo recién construído, indicándose ao respecto que se "...asentara e pondra y juntamente con el la ymagen de San Nicolas en el dicho retablo...", onde debeu de permanecer ata a demolición total do inmovible.

Fig. 5. Imaxe de Cristo Salvador do arcosolio do sepulcro do bispo don Vasco Pérez Mariño na Catedral de Ourense.

Fontes e Bibliografía.

- * Arquivo Documental do Museo de Pontevedra:
 - Colección Sampedro Folgar, Manuscritos, Caixas 74-7 y 77-4.
 - Documentación da *Sociedad Arqueológica*, Caixa 2, Carpeta 1927.
- * Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra:
 - Sección Protocolos Ndariais, Protocolos Notariais de Vasco Fernández
- * Arquivo Diocesano de Santiago de Compostela:
 - Serie Provisións Eclesiásticas, 1-10, n.º 16/234. Anos 1657-1750
- Outros:
 - * [SAMPEDRO FOLGAR, Cl.: *Colección de Documentos para la Historia de Pontevedra*, Sociedad Arqueológica de Pontevedra, Pontevedra, Imp. De José Fernández, 1896.
 - * [IDEM].: *Documentos, inscripciones y monumentos para la Historia de Pontevedra*, Sociedad Arqueológica de Pontevedra, Pontevedra, Tip. J. Poza Cobas, 1902.
 - * [IDEM].: *Documentos, inscripciones, monumentos, extractos de manuscritos, tradiciones, etc., para la Historia de Pontevedra*, Sociedad Arqueológica de Pontevedra, Pontevedra, Tip. J. Poza Cobas, 1904.

¹⁰ Para o estudo da primitiva portada de San Bartolomeu O Vello: cfr. Moure Pena, 2001: 210 - 220.

¹¹ Cfr. Filgueira Valverde, 1942: 222 - 223, lám. XVIII.

¹² Sobre este sepulcro, cfr. Chamoso Lamas, 1979: 23 - 27; 1980: 35, lám. 27; Moralejo Álvarez, 1975: 27 - 28; Manso Porto, 1993: 396 - 397; Cendón Fernández, 1997: 150 - 170, esp. 164 - 165.

¹³ Cfr. Sánchez Ameijeiras, 2001: 161 - 198.

¹⁴ Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra, Sección Protocolos Notariais, Protocolo de Vasco Fernández, Protocolo n.º 1580, Microfilm, PO-I-A-324/Item 2.

*[IDEM].: Documentos, inscripciones, monumentos, extractos de manuscritos, tradiciones, etc., para la Historia de Pontevedra, Sociedad Arqueológica de Pontevedra, Pontevedra, Tip. J. Poza Cobas, 1904.

Bibliografía:

ALVAREZ DE LABRAÑA, R.:

-(2, Octubre de 1896): "Una visita al Museo Arqueológico de Pontevedra", *La Opinión*.

ARMAS CASTRO, J.:

-(1992): *Pontevedra en los siglos XII a XV. Configuración de una villa marinera en la Galicia Medieval*. Fundación Barrié de la Maza, A Coruña, 1992.

CARRO GARCÍA, J.:

-(1931): "A imaxe pética do Apóstol Sant-Iago". *Nós, Boletín Mensual da Cultura Galega*, XIII, 94, pp. 174-178.

CENDÓN FERNÁNDEZ, M.:

-(1997): "Sepulcros Medievales". *Patrimonio Histórico Galego. A catedral de Ourense*, Ed. Xuntanza, A Coruña, pp. 150-170.

CHAMOSO LAMAS, M.:

-(1979): *Escultura funeraria en Galicia*. Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo", Diputación Provincial de Ourense, Ourense.

DE LA PEÑA SANTOS, A.:

-(1982): "Excavaciones arqueológicas de urgencia en la provincia de Pontevedra durante el año 1981". *El Museo de Pontevedra*, XXXVI, pp. 81-82.

DE LA PEÑA SANTOS, A.; JUEGA PLTIG, J. e LÓPEZ DE GUEREÑO POLÁN, L.:

-(1996): *Historia de Pontevedra*, Ed. Vía Laáea, A Coruña.

DE LA PEÑA SANTOS, A.; JUEGA PUIG, J. e SOTELO RESURRECCIÓN, E.:

-(1995): *Pontevedra, villa amurallada*. Diputación Provincial de Pontevedra, Pontevedra.

FERNÁNDEZ VILLAMIL, E.:

-(1944): "Documentos justificativos de la Preceptoría y estudios de Pontevedra". *Cuadernos de Estudios Gallegos*, I, pp. 247-251.

FILGLJEIRA VALVERDE, J.:

-(1942): "Dos obras de la escuela del maestro Mateo". *El Museo de Pontevedra*, I, pp. 219-222.

FORTES BOUZÁN, X.:

-(1993): *Historia de la ciudad de Pontevedra*. Ed. Galicia Editorial, S.A.. A Coruña.

GARCÍA BRAÑA, C.; JUEGA PUIG, J. e DE LA PEÑA SANTOS, A.:

-(1988): *Pontevedra. Planteamiento Histórico y Urbanístico*. Diputación Provincial de Pontevedra, Pontevedra.

GONZÁLEZ GARCÍA PAZ, S.:

-(1965): *Pontevedra a fines del siglo XVI. Tres dibujos desconocidos*, Museo de Pontevedra, Pontevedra.

-(1969): "Misceláneas: San Bartolomé el Viejo". *El Museo de Pontevedra*, XIX, pp. 12R-132.

-(1969): "San Bartolomé el Viejo". *El Museo de Pontevedra*, XIX, pp. 128-132.

HOYO, JERÓNIMO DEL.:

-(ca. 1950): *Memorias del Arzobispado de Santiago*, Ed. De A.

Rodríguez González e B. Varela Jácome. Santiago de Compostela.

MANSOPORTO, C.:

-(1993): "Relieves y retablos. Imaginería". *Arte. Arte Medieval II, T. XI*, A Coruña, Ed. Hércules, pp. 415-455.

MORALEJO ALVAREZ, S.:

-(1975): *Escultura gótica en Galicia (1200-1350)*. Resumen de Tesis Doctoral, Universidade de Santiago de Compostela.

MOURE PENA, T.C.:

-(2001): "Nuevas aportaciones al estudio de la escultura gótica en Galicia. San Bartolomé "O Vello" de Pontevedra". *El Museo de Pontevedra*, LV, pp. 193-222.

-(2003): *El antiguo templo parroquial de San Bartolomeu "O Vello" de Pontevedra*. Pontevedra, Diputación Provincial (no prelo).

ORDAX, A.S.:

-(1989): *La España Gótica: Castilla y León/I. Burgos, Palencia, Valladolid, Soria, Segovia y Avila*, Ed. Encuentro, Madrid.

PÉREZ COSTANTI, P.:

-(1944): "Pontevedra en las Memorias del cardenal Hoyo". *El Museo de Pontevedra*, III, pp. 101-107.

SAMPEDRO FOLGAR, C.:

-(24, Agosto de 1927): "Notas sobre la iglesia de San Bartolomé el Viejo de Pontevedra". *El Buen Amigo. Hoja Parroquial*, n.º 39, año 11, Pontevedra.

SÁNCHEZ AMEIJERAS, R.:

-(2001): "La portada del Sarmental de la catedral de Burgos. Fuentes y fortuna". *Materia I, L'estil*, pp. 161-198.

SÁNCHEZ CANTÓN, F.J.:

-(1946): "El derribo de iglesias en Pontevedra". *El Museo de Pontevedra*, IV, pp. 7-10.

VALLE PÉREZ, J.C.:

-(1991): "Santiago Sedente". *Galicia no Tempo*. Consellería de Cultura a Xuventude. Santiago de Compostela, p. 205, ficha n.º 95.

-(1991): "Una escultura de Santiago procedente de Pontevedra en "Galicia no tempo". *Nodales, Corpus 91*, pp. 12-13.

-(1985): "Saint jacques assis". *Santiago de Compostela. 1000 ans de pelerinage européen*, Gante, pp. 357-358, ficha n.º 353.

VÁZQUEZ DE PARGA, L.:

-(1949): *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, III, Madrid, lám. XIX.

VILAMARTÍNEZ, M.:

-(1999): "Santiago sedente". *Santiago o Mayor e a Lenda Dozarada*, [Xacobeo' 99], Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, pp. 56-57.

VILLA-AMIL CASTRO, J.:

-(1904): *Iglesias gallegas de la Edad Media*. Madrid.

-(1888): "Pontevedra Monumental. San Bartolomé". *Galicia Diplomática*, IV.

V. V. A. A.:

-(1999): *Huellas .Iacobeas [Xacobeo' 99]*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

YZQUIERDO PERRÍN, R.:

-(1993): "La diáspora de los Maestros del taller de Mateo". *Galicia Arte. Arte Medieval II*, XI, A Coruña, Ed. Hércules, pp. 137-251.